

Косович О. В.,
доктор філологічних наук,
завідувач (професор) кафедри романно-германської філології
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

МОВА В ПРОЦЕСІ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Анотація. Стаття присвячена розгляду символічної функції мови, зумовленої соціокультурними уявленнями й оцінками мовців. Ця функція виступає як провідна в процесі соціокультурної ідентифікації мовця і все частіше стає рушійною силою перебудови статусних відносин всередині національних мовних систем і законодавчих документів в галузі мови, що розроблюються.

Ключові слова: соціальні і мовні уявлення, мовний стандарт, периферійні форми французької мови, квебекський варіант французької мови, усна / письмова мова.

У теорії культурного розвитку психічних функцій, розробленої Л.С. Виготським, зазначається, що мова як вища і складна форма поведінки людини виступає як засіб соціального зв'язку, соціального співробітництва, як «засіб вродання» людини в культуру і цивілізацію [1]. З цього випливає, що як мова, так і мовлення можуть розглядатися в досить широкій перспективі – в соціо-антропокультурній.

У рамках цього підходу мова постає як один з видів повсякденної практичної діяльності людини поряд з іншими типами соціальних дій – від найпростіших, елементарних (манерою харчуватися, одягатися), до найскладніших – соціально-орієнтованих дій людини з такими самими членами суспільства. Всі ці типи повсякденних практик, надаючи людині досить велику свободу для прояву власної індивідуальності, разом з тим вписують її у вже розроблені і сформовані в межах певної соціокультурної групи схеми дій і правила поведінки.

Отже, **метою** нашої статті є розгляд символічної функції мови, зумовленої соціокультурними уявленнями й оцінками мовців. Оскільки ця функція виступає як центральна в процесі соціокультурної ідентифікації мовця і все частіше стає рушійною силою перебудови статусних відносин всередині національних мовних систем і законодавчих документів у галузі мови.

Таким чином, в рамках будь-якої культури поведінкові реакції індивіда, в тому числі і мовні, не є ні абсолютно спонтанними, ні абсолютно вільними, а визначаються соціальними нормами, виробленими упродовж суспільної практики і які виступають щодо поведінки конкретного індивіда як регулятивні. Репрезентація цих соціальних норм і знань у психіці конкретної людини позначається в психології термінами «уява» [4], «уявлення», «уявні образи», «внутрішня картина» [5]. Питання репрезентації знань зачіпає складну проблему уявлення та зберігання інформації в пам'яті людини. Відповідно до сучасних досліджень [5, с. 256–257] зберігання інформації в пам'яті супроводжується подвійним кодуванням: образним і вербальним. Зазначимо, що хоча в сучасній психології ця проблема не знайшла до сьогоднішнього дня однозначного трактування, безперечним є факт оперування людиною при побудові своєї власної мови і сприйняття чужої уявленнями мовного порядку.

У французькій лінгвістиці цей тип уявлень отримав назву «мовних уявлень» (*linguistique imaginaire*) [10]. Мовні уявлення як один з окремих випадків уявлень в цілому є оціночними і відображають ставлення мовця до своєї власної, а також чужої мови. Зауважимо, що ця індивідуальна оцінка і індивідуальні мовні уявлення обумовлені соціальними оцінками і уявленнями, які існують у суспільстві щодо певної мовної форми. Крім цього, соціальна оцінка формує уявлення про мовну норму і мовну правильність, генерує вироблення прескриптивних норм, формуючи і закріплюючи в суспільній свідомості уявлення про ієрархію мовних форм.

Разом з тим, психолінгвістичні експерименти, проведені групою квебекських вчених в 60-ті роки [11], показали, що соціально-економічна інтеграція впливає на оцінку мовцями не тільки естетичних якостей власної мови, а й формує соціальну оцінку цієї мови. Потребуваність на ринку праці, соціально-економічне благополуччя мовців стають провідними критеріями соціальної оцінки мови. Таке ставлення до мови сучасний французький філософ П. Бурдьє назвав «ринковим» [7].

Таким чином, в оцінці соціумом і індивідумом певної мови (мовної форми) тісно переплітаються як уявлення про естетичні якості мови, так і уявлення соціо-економічного порядку. Так, соціально-політичне та економічне домінування англофонів у Канаді з середини 18-го століття призвело не тільки до соціального знецінення французької мови в канадському суспільстві, її функціональної деградації, образно позначеної Ж.-Л. Корбейєм «анемією квебекського варіанту французької мови» [8], а й до засвоєння цієї негативної соціальної оцінки французької мови самими канадськими франкофонами. У зв'язку з цим у лінгвістиці з'явилося поняття «комплексу мовної невпевності» (*insécurité linguistique*), що стало одним з окремих випадків мовного уявлення в цілому і яке добре ілюструє цей вплив уявлень, що існують у суспільстві, на індивідуальні уявлення.

Як зазначалося вище, проблема мовного уявлення певним чином зачіпає питання ієрархії мовних форм, які використовуються в конкретному суспільстві, їх співвідношення з мовним стандартом, питання, які нижче будуть розглянуті на прикладі квебекського варіанту французької мови.

На епілінгвістичному рівні, питання ієрархії мовних форм у Квебеку тісно пов'язано з соціокультурною специфікою функціонування французької мови на північноамериканському континенті. Ця специфіка визначається, перш за все, умовами міноритарного положення французької мови в Канаді, а також необхідністю її виживання в умовах постійної конкуренції з англійською мовою.

З іншого боку, і саме ставлення колишньої метрополії (Франції) до дочірніх форм французької мови (бельгійської, канадської, швейцарської та інших) не відрізнялося до недав-

нього часу «нижніми почуттями». Не секрет, що упродовж багатьох десятиліть опис форм французької мови за межами Франції спирався на їх порівняння з мовною нормою, розробленою на основі паризької. Специфічні умови існування і функціонування, а також різний час поширення французької мови на численних територіях поза метрополією не могли не призвести до її просторового варіювання. Незважаючи на що здавалося б очевидність, всі названі вище варіанти, в тому числі і квебекський, визнавалися такими, що не відповідають французькій мовній нормі, «периферійними», в кінцевому підсумку – збитковими. Іншими словами, рання концептуалізація поняття мовної норми (мовного стандарту) у французькій, та й в цілому, європейській лінгвістиці призвела до поступового визнання дослідницької абстракції «стандартна мова» як такої, що єдино, вірно і повно відображає мову в цілому, а значить, єдино гідної серйозних наукових досліджень.

Внаслідок цього, форми мови, що не відповідають загальноновизнаній нормі, стандарту, відносилися до субстандартних і витіснялися з числа об'єктів, гідних для серйозного лінгвістичного аналізу і постійного спостереження вчених, а французька мова стала поступово асоціюватися виключно лише з її стандартною (паризькою) формою. «Ідеологія мовного стандарту» [13] в результаті сприяла тому, що до початку ХХ століття французька мова стала розглядатися виключно як однорідне, монолітне явище. Зазначимо, що більшість теорій мови, розроблених до 60-х років ХХ століття (серед яких, в першу чергу, слід назвати структуралізм) «виросло» саме на ідеї монолітності і однорідності мови. Лише з 60-х років соціологічний напрям в описі мови, що розвивався, сприяв поступовому перегляду сформованої концепції мови: з якоїсь уніфікованої абстракції, «мови в собі», вона все частіше стала розглядатися в тісному взаємозв'язку з конкретними мовними практиками різних груп її носіїв, а значить як явище різноманітне. Однак, як зазначає П. Бурдьє, французька мова і сьогодні стійко асоціюється в суспільній свідомості з ієрархічно організованою системою узусів, наслідком якої виступає визнання нерівнозначності, підпорядкованості периферійних варіантів французької мови паризькій нормі, що обезцінює ці варіанти на світовому «мовному ринку» символічних цінностей [7].

У силу епілінгвістичних особливостей існування, зазначених вище, в цій ієрархічній системі узусу квебекського варіанту французької мови упродовж тривалого часу відводився нижчий щабель. Подібна негативна оцінка поряд з подвійним комплексом мовної неповноцінності, сформованим у квебекців (як стосовно англофонів, так і стосовно франкофонів Франції), сприяли в 70-х роках виробленню в квебекському суспільстві ізоляціоністських настроїв. Одним із наслідків цієї ситуації стала дискусія про необхідність ретельного вивчення й уважного ставлення до регіональних варіантів французької мови, яка розгорнулася у квебекському суспільстві.

Розпочаті в цей час соціолінгвістичні дослідження регіональних варіантів французької мови за межами Франції дозволили відійти від вузько нормативного підходу і розвинути новий, дескриптивний підхід. Він сприяв відмежуванню власне мовних характеристик конкретного варіанту французької мови від психосоціальних уявлень. Зрештою, це дозволило переосмислити цінність периферійних варіантів французької мови як самими мовцями регіональних форм, так і міжнародній франкофоній спільноті загалом.

Усе частіше лінгвісти стали висловлювати думку про необхідність не тільки опису, але і нормалізації варіантів французької мови за межами Франції. Бельгійська дослідниця М.-Л. Моро [14], яка констатувала становище в галузі нормалізації варіантних форм французької мови, що склалося до теперішнього часу, зазначає, що в низці франкомовних країн вже імпліцитно існують власні мовні норми французької мови. У цей час таким чином мова йде не про їх розробку, а радше про визнання факту їх існування, навіть якщо до цього згадані норми не були експліцитно описаними.

В якому відношенні до мовного стандарту французької мови Франції знаходяться ці недавно усвідомлені як окремі національно-територіальні стандарти французької мови?

Квебекський варіант французької мови виявляє складну і неоднозначну ситуацію подвійного мовного стандарту на рівні аналізу письмова / усна мова. Відомо, що в історичній перспективі усне мовлення передує і поступово зумовлює появу письмової мови. Остання з'являється як фіксація усної тобто як знакова система другого порядку. Разом з тим, подальша еволюція писемного мовлення показує, що воно все більше тяжіє до самостійності і відокремлення від усного, іншими словами до становлення знакової системи першого порядку, яка зумовлює усне мовлення [1]. Підкреслюючи саме це нове положення писемного мовлення в сучасному суспільстві, французька дослідниця М. Ягелло зазначає, що сучасна людина все більше прагне говорити так, ніби подумки пише [19, с. 48].

Дійсно, в сучасному суспільстві письмова мова, характеризуючись істотною самостійністю, розвиває свої власні мовні жанри і все більше впливає на усне мовлення. Зауважимо, що у французькій мові як і в більшості європейських мов, поняття мовної норми, стандарту розроблялося на основі письмової форми мови, зважаючи на її більшу стабільність, меншу проникність і варіативність, а також кращу делімітацію. У зв'язку з цим усне мовлення у всіх його швидко мінливих проявах виявляється в позиції такого, що підпорядковується писемному мовленню і концептуалізується в більшості випадків як субстандартне.

Зазначимо, що письмова форма французької мови у Квебеку була орієнтована завжди на мовний стандарт писемного мовлення у Франції. Усна ж мова, заснована на ряді діалектів центральної і західної частини Франції і яка увібрала кілька локальних рис в умовах контактування з англійською і індіанською мовами, починає розвивати власне койне, загальну усну форму, відмінну від паризької, тільки в 20-му столітті. Як відомо, лінгвістичний аналіз будь-якої усної форми ускладнений у зв'язку з її постійною мінливістю. До того ж норма усного квебекського мовлення знаходиться в стадії становлення, що більшою мірою ускладнює його опис. Проте, спробуємо визначити ряд його рис, якими воно характеризується в соціоісторичній перспективі.

Історичні корені сучасної норми усного квебекського мовлення беруть початок у діалектах, ввезених з Франції на північноамериканський континент королівськими і церковними службовцями, торговим людом. Французька мова Франції у цей період знаходилася лише на початковій стадії вироблення єдиної мовної норми. У зв'язку з цим, «експортована» французька мова постає скоріше як якась мозаїка регіолектних форм, серед яких на першому етапі колонізації (на початку 16-го століття) провідним комунікативним засобом виступає нормандський

діалект, а на другому (17–18 століття) – діалекти центральної і західної частин Франції (діалекти регіонів Ile-de-France, Poitou, Saintonge, Anis).

Видається справедливою думка Ж. Перро, який зазначає, що пристосування до нових природних умов і тісний контакт з індіанським населенням у процесі освоєння нових просторів, цілком ймовірно, досить швидко сприяли становленню єдиного койне, зазначеного присутністю індіанізмів. Останні стали досить рано специфічними рисами французької мови на американському континенті [15]. Нечасті контакти з Францією, необхідність самостійного виживання в абсолютно нових умовах, новий життєвий досвід вже на цьому етапі сприяють формуванню у перших переселенців іншої, амбівалентної самосвідомості, що поєднує гаряче бажання збереження рідної культури і мови зі зміцненням почуття своєї інакшості, відмінності по відношенню до Франції.

Середина XVIII-го століття відзначена у зв'язку з переходом французьких земель Англії, повним розривом з французькою культурою і мовою-основою. Це проявляється у все більшій архаїзації французької мови, яка використовується на північноамериканському континенті [2]. Соціополітичне домінування англійців, визнання англійської мови як офіційної, вилучення французької мови з раніше численних офіційних контекстів її вживання, переважне вживання в діловій сфері і засобах масової інформації англійської мови сприяють позиціонуванню усної форми мови квебекців як маркера французької ідентичності на початок процесу протистояння французької та англійської культур у Квебеку.

Індустріалізація і відтік сільських жителів (представлених в основному франкофонами – 80% від загального числа населення) в міста, де з метою виживання перед ними постає необхідність освоєння англійської мови, породжують психологічну реакцію мовної невпевненості і, як наслідок, провокують ще більшу соціальну і мовну поляризацію квебекського суспільства. Французька мова розглядається франкофонами як мова тривалої традиції, високої культури, яка є носієм релігійних католицьких цінностей. На противагу французькій мові англійська постає як мова міст, позбавлена основ і традицій, зіпсована англіканським матеріалізмом.

Цей період ознаменований численними кампаніями на захист французької мови. Зауважимо, що словосполучення *la langue française*, *le français*, використовували до цього для позначення французької мови Квебека, все частіше замінюються англійцями поєднанням *français canadien* (канадська французька), що завдяки англофонам отримує негативну конотацію поряд з поєднанням *nationalité canadienne-française* (канадсько-французька національність).

У 1839 році лорд Дюргейм так описує франко-канадців: «Навіть якби ми могли, чи зобов'язані ми займатися цією франко-канадською нацією? Я не знаю більш неповноцінного народу. Мова, закони і характер північноамериканського континенту повинні бути англійськими. Будь-яка нація, крім англійської, є неповноцінною...» [16, с. 107]. Переважне використання французької мови в середовищі сільських жителів у ситуаціях усного, неформального спілкування закріплює її соціальне і стилістичне маркування як народної форми мови – *français populaire*. Зазначимо, що поєднання *français populaire* включає як кількісний, так і якісний, аксіологічний критерії. У кількісному плані *français populaire* позначає

те, що відноситься до мови більшості мовців. Аксіологічна складова *français populaire* може бути розкритою, на думку Ф. Гаде [9], в її зіставленні з поняттям «стандарту», «норми» за допомогою дихотомічних стилістичних ознак високий / низький, вишуканий / простий, тонкий / грубий, рідкісний / загальноприйнятій.

Таким чином, стосовно квебекської форми усного мовлення, *le français*, *le français canadien* позначає в цей період мовну форму, марковану стилістично (загальноприйнята, проста, розмовна, часом груба мова більшості населення) і соціально (її носіями виступають селяни). Ці риси *français canadien* практично повністю зближують її з *français populaire* (просторіччям в його традиційному розумінні у вітчизняній лінгвістичній традиції), зберігаються до середини XX-го століття. У суспільній свідомості спочатку англійців, а згодом і франкофонів *français canadien* поступово набуває негативного конотативного значення «низький, неповноцінний».

Серйозні зміни, які відбулися в 60-ті роки XX століття в соціально-політичному житті Квебеку, сприяли радикальному перегляду статусу французької мови в квебекському суспільстві [2; 3]. Визнання французької мови офіційною, визначення основних напрямків мовної політики, що проводиться урядом Квебека, дозволили виробити ряд конкретних заходів щодо зміцнення нового соціального становища французької мови. Якими мовними засобами повинна виражати себе нова квебекська ідентичність? Це питання стало одним із найбільш обговорюваних в цей період. Розпочаті ще на початку XX століття дискусії в літературному середовищі підготували квебекське суспільство до визнання квебекського варіанту французької мови (*le français québécois*) як основного засобу самоідентифікації франкофонів Квебека.

Які основні риси квебекського варіанту французької мови в цей період? Як впливає з попереднього розгляду, його літературно-письмова форма, заснована на літературно-писемній нормі Франції, не могла стати виразником квебекської ідентичності. Усне мовлення було представлене двома різновидами: сільським просторіччям (*français populaire*) і міськими формами мови, що позначаються словом *joual* (жуаль від фр. *cheval*), зазнали суттєвої англійської асиміляції на всіх рівнях мови: фонетичному, лексичному, морфологічному. Найвідомішим, мабуть, у цей час стає *жуаль*, мова міста Монреалю, стилізований у п'єси М. Трамбле «Невістки» (Michel Tremblay “Les belles-Soeurs”, 1965). Гучний успіх п'єси в 1968 році виводить *жуаль* на авансцену всіх дискусій про квебекський варіант французької мови. Спроби оголосити його маркером квебекської ідентичності не зустріли схвалення у франкофонії суспільства Квебека, виявивши з усією очевидністю різні напрямки по облаштуванню (*aménagement*) французької мови у Квебеку.

Як першочерговими були висунуті такі завдання: поліпшення якості квебекського варіанту французької мови – *français québécois*, його звільнення від англійських запозичень, розробка стандартних форм писемного та усного мовлення. Як зазначає ряд дослідників [6; 12; 17; 18], визначення конкретних параметрів квебекської норми викликає складності в методологічному, науковому, а також ідеологічному планах. Питання визначення мовної норми пов'язані з уподобаннями етичними і політичними, а також з відповідальністю за зроблений вибір, яку несуть як дослідники, так і державні інститути.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у цьому науковому напрямку.

Зазначимо, що духовне і матеріальне життя носіїв будь-якої мови об'єктивується і осмислюється в одиницях мови. Вони стають своєрідними свідченнями буття народу на конкретних відрізках *простору-часу* і утворюють прожите, пережите, те, що переживається, а значить живу тканину його історії. Час, що минув, показує, що варіант французької мови, який розробляється сьогодні в Квебеку, спрямований на відображення соціокультурної специфіки квебекського суспільства в його поєднанні з солідними традиціями мовної норми Франції. Наступні дослідження стосуватимуться аналізу специфіки функціонування французької мови в білінгвальному просторі, особливостей та перспектив розвитку.

Література:

- Выготский Л.С. Психология. М: Апрель Пресс / Эксмо-Пресс, 2000. 1008 с.
- Клоков В.Т. Французский язык в Северной Америке. Саратов: Издательство Саратовского университета, 2005. 400 с.
- Разумова Л.В. Вопросы статуса и качества языка в языковой политике Квебека / Проблемы канадоведения в российских исследованиях. Сб. тр., вып. 2 / отв. редактор В.Т. Клоков. Саратов, 2008. С. 132–138.
- Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб: Питер, 2001. 720 с.
- Солсо Р. Когнитивная психология. СПб: Питер, 2002. 592 с.
- Bal W. Unité et diversité de la langue française/Rebouillet, André et Tetu, Michel. Guide culturel: civilisations et littératures d'expression française. P.: Hachette. 1977. P. 5–28.
- Bourdieu P. Ce que parler veut dire. P. : PUF, 1982. 451 p.
- Corbeil J.-C. L'aménagement linguistique du Québec. Montréal, 1980.
- Gadet F. Le français populaire. P.: Presses universitaires de France. Col. Que sais-je?. 128 p.
- Houdebine A.-M. Imaginaire linguistique/Moreau L. Sociolinguistique. Concepts de base, 1997. P. 165–167.
- Klinkenberg J.-M. La crise des langues en Belgique / <http://www.cslf.gouv.qc.ca/publications/PubF102/F102ch4.html>, 2008.
- Lafage S. De la particularité lexicale à la variante géographique? Une notion évolutive en contexte exolingue/Inventaire des usages de la francophonie : nomenclature et méthodologie. 1995. P. 89–99.
- Milroy L., Milroy J. Social network and social class: Toward an integrated sociolinguistic model/Language in society, 1992, n 21. P. 1–26.
- Moreau, M.-L. Le bon français de Belgique. D'un divorce entre norme et discours sur la norme / Blampain, D. et al. Le français en Belgique. Une langue, une communauté. Louvain-la-Neuve: Duculot. 1997. P. 391–399.
- Perrot J. Les langues dans le monde ancien et moderne, 2-e partie: Pidgins et créoles. Editions du C.N.R.S. 691 p.
- Ploudre M. Le français au Québec, 400 ans d'histoire et de vie. Québec: Les éditions Fides et les publications de Québec. 2000. 516 p.
- Valdman A. Normes locales et francophonie / La norme linguistique. Québec-Paris : Gouvernement de Québec et le Robert. 1983. P. 221–257.
- Vezina, R. La norme du français québécois: l'affirmation d'un libre arbitre normatif / Ploudre, M. et al. Le français au Québec: 400 ans d'histoire et de vie. Québec: Les éditions Fides et les publications de Québec 2000. P. 395–411.
- Yaguello M. Petits faits de langue. Paris: PUF, 1998. 248 p.

Косович О. В. Язык в процессе социокультурной идентификации

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению символической функции языка, обусловленной социокультурными представлениями и оценками говорящих. Эта функция выступает как ведущая в процессе социокультурной идентификации говорящего и все чаще становится движущей силой перестройки статусных отношений внутри национальных языковых систем и законодательных документов в области языка, которые разрабатываются.

Ключевые слова: социальные и языковые представления, языковой стандарт, периферийные формы французского языка, квебекский вариант французского языка, устная / письменная речь.

Kosovych O. Language in the process of socio-cultural identification

Summary. The article is devoted to the symbolic function of language, conditioned by socio-cultural representations and assessments of speaking. This function acts as the leading one in the process of socio-cultural identification of the speaker and it is increasingly becoming a driving force adjustment of status relations within a national language systems and legislative documents in the area of language that are being developed.

Key words: social and language representations, language standard, peripheral forms of the French language, Quebec French, oral / written speech.